

MAGDALENA GARNCZARSKA*
Uniwersytet Jagielloński

**„TY POTWORZE DZIKSZY NIŻ CERBER W HADESIE...
PSIE WSTRĘTNIE CUCHNĄCY, ŻMIJOWA NATURO...”,
CZYLI O ODNIESIENIACH DO ZWIERZĄT
W INWEKTYWIE MICHAŁA PSELLOSA NA MNICHA SABBAITE**

Żaden z bizantyńskich autorów nie może równać się z Michałem Psellosem (Μιχαήλ Ψελλός) pod względem wszechstronności zainteresowań oraz bogactwa literackiej spuścizny (ponad 1000 zachowanych tekstów)¹. Z powodzeniem połączył on aktywność polityczną z działalnością naukową. Z jednej strony bowiem był niezwykle wpływową postacią na dworze bizantyńskim, z drugiej zaś trudno wskazać dziedzinę wiedzy, która byłaby mu zupełnie obca. Nie dziwi zatem, iż swe najslawniejsze dzieło, czyli *Kronikę* (Χρονογραφία), rozpoczął w następujący sposób: „Kronika, opracowana przez arcymądrego mnicha, ekscelencję Michała”². Nie jest też czymś zaskakującym niesłabnące wśród badaczy zainteresowanie tą nietuzinkową postacią. Studia nad autorem rozpoczęto na dobre w 1874 roku — choć pierwsza praca na jego temat pochodzi z 1497 — po opublikowaniu przez Konstantinosa Sathasa *Kroniki*. Wcześniej bowiem wiedza o Psellosie ograniczała się zasadniczo do znajomości tekstu Leo Allatiusa (1586–1669) *Diatriba de Psellis et eorum scriptis* (1634), włączonego do 122 tomu *Patrologii greckiej* (kol. 477–536). Od tamtej pory wiele tekstów doczekało się edycji krytycznych oraz tłumaczeń na języki nowożytnie (prace te są stale kontynuowane, o czym świadczy choćby to, iż w styczniu 2017 roku, w serii *Oxford Byzantine Studies*,

* Magdalena Garnczarska — odbywa obecnie studia doktoranckie na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Jagiellońskiego. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się wokół zagadnień związanych ze sztuką oraz literaturą bizantyńską.

¹ Zob. S. Papaioannou, *Michael Psellos. Rhetoric and Authorship in Byzantium*, Cambridge 2013, s. 250.

² M. Psellos, *Kronika, czyli historia jednego stulecia Bizancjum (976–1077)*, przekł. i koment. O. Jurewicz, Wrocław 1985, „Biblioteka Przekładów z Literatury Antycznej”, t. 26, s. 1 (wszystkie cytaty z *Kroniki* w języku polskim pochodzą z tego tłumaczenia). „Χρονογραφία ποιηθείσα τῷ πανσόφῳ μοναχῷ Μιχαήλ τῷ ὑπερτίμῳ”; *Michaelis Pselli chronographia*, Hrsg. D.R. Reinsch, Berlin–Boston 2014, Millennium–Studien 51, 1 (προοίμιον), (wszystkie cytaty z *Kroniki* w języku greckim pochodzą z tego wydania krytycznego). Istnieją także inne wydania krytyczne *Kroniki*, z których szczególnie godne polecenia jest: M. Psello, *Imperatori di Bisanzio (Cronografia)*, introd. di D. Del Corno, testo critico a cura di S. Impellizzeri, commento di U. Criscuolo, trad. di S. Ronchey, t. 1, Roma–Milano 2005, *Scrittori Greci e Latini*; M. Psello, *Imperatori di Bisanzio (Cronografia)*, testo critico a cura di S. Impellizzeri, commento di U. Criscuolo, trad. di S. Ronchey, t. 2, Roma–Milano 2005, „Scrittori Greci e Latini”.

ukazało się opracowanie korespondencji Psellosa, składające się ze studiów nad jego dorobkiem epistolograficznym oraz streszczeń poszczególnych listów³). Opublikowano także wiele opracowań dotyczących różnych aspektów życia i twórczości Psellosa⁴. Wiele jednak postulatów badawczych pozostaje nadal niezrealizowanych, na co nie tak dawno zwrócił uwagę Anthony Kaldellis⁵.

Autor *Kroniki* przyszedł na świat jako Konstantyn⁶ (Michał to imię zakonne) w roku 1018 — za panowania cesarza Bazylego II zwanego Bułgarobójcą (976–1025)⁷ — w średniozamożnej rodzinie konstantynopolitańskiej⁸. Dzięki staraniom swej mat-

³ Zob. *The Letters of Psellos. Cultural Networks and Historical Realities*, oprac. M. Jeffreys, M.D. Lauxtermann, Oxford 2017, „Oxford Byzantine Studies”. Kwestia opublikowania dotąd niezwykle rozproszonych listów Psellosa ma niebagatelne znaczenie dla studiów nad kulturą bizantyńską. Obecnie szacuje się, iż zachowało się 15 480 bizantyńskich listów (około 280 autorów) z okresu od IV do XV wieku, z czego 515 napisał Psellos (stanowi to 1/6 z tego, co przetrwało z epoki środkowobizantyńskiej, tj. z nieco ponad 3 000 listów 87 autorów wszystkich zachowanych listów z epoki środkowobizantyńskiej). Zob. S. Papaioannou, *Fragile Literature. Byzantine Letter-Collections and the Case of Michael Psellos*, [w:] *La face cachée de la littérature byzantine, le texte en tant que message immédiat. Actes du colloque international, Paris, 5–6–7 juin 2008*, oprac. P. Odorico, Paris 2012, „Dossiers Byzantins”, t. 11, s. 289–328.

⁴ Zob. J. Duffy, *Dealing with the Psellos Corpus. From Allatius to Westerink and the Bibliotheca Teubnerana*, [w:] *Reading Michael Psellos*, oprac. Ch. Barber, D. Jenkins, Leiden–Boston 2006, “The Medieval Mediterranean”, t. 61, s. 1–12. Niezwykle przydatną pozycją, pozwalającą zapoznać się z twórczością Psellosa oraz jej opracowaniami, jest: P. Moore, *Iter Psellianum. A Detailed Listing of Manuscript Sources for All Works Attributed to Michael Psellos, Including a Comprehensive Bibliography*, Toronto 2005, „Subsidia Mediaevalia”, t. 26. P. Moore zebrał w swej książce manuskrypty oraz edycje dzieł Psellosa, a także literaturę przedmiotu od 1497–2002 roku. Uzupełnienie tej drugiej sekcji stanowi spis F. Lauritzena, *Michael Psellos Bibliography 2000–2014*, 2014 [online], dostęp 24 września 2016, dostępny: <<http://www.fredericklauritzen.org/psellos26may14.pdf>>. Autor uzupełnił to zestawienie o lata 2015–2016 i jest ono dostępne poprzez portal academia.edu.

⁵ Zob. A. Kaldellis, *Thoughts on the Future of Psellos-Studies, with Attention to his Mother’s “Encomium”*, [w:] *Reading Michael Psellos*, s. 217–233.

⁶ Jego nazwisko „Ψελλός” można przetłumaczyć jako jąkała (od czasownika „ψελλίζω” — jąkać się, bełkotać, seplenić). Zwykle jednak nie uważa się, aby posiadał on jakąś wadę wymowy (takowa uniemożliwiłaby mu karierę mówcy, nadto sam w wielu miejscach wspomina o biegłości w wypowiedaniu się i zachwytach słuchaczy), lecz że odziedziczył je po swych przodkach (zob. D.R. Reinsch, *Einleitung*, [w:] *Michaelis Pselli chronographia...*, s. X).

⁷ Zob. M. Salamon, *Bazyli II*, [w:] *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, red. O. Jurewicz, Warszawa 2002, s. 69–71.

⁸ Zapoznanie się z życiorysem M. Psellosa — nie istnieje bowiem żadna jego biografia — umożliwiają następujące prace: A. Kaldellis, *A Brief, Revised Biography of Michael Psellos*, [w:] *Psellos and Patriarchs. Letters and Funeral Orations for Keroularios, Leichoudes, and Xiphilinos*, trans. A. Kaldellis, I. Polemis, South Bend 2015, „Michael Psellos in Translation”, s. 3–10 (warto jednak przeczytać cały wstęp, ponieważ analizy poszczególnych mów zawierają także wiele szczegółowych informacji biograficznych); D.R. Reinsch, *Einleitung*, [w:] *Michaelis Pselli chronographia...*, s. IX–XVI; S. Papaioannou, *Michael Psellos...*, s. 4–13; W. Treadgold, *The Middle Byzantine Historians*, New York–Basingstoke 2013, s. 271–282; J.-C. Riedinger, *Quatre étapes de la vie de Michel Psellos*, „Revue des Études Byzantines”, t. 68: 2010, nr 1, s. 5–60; A. Kaldellis, *General Introduction*, [w:] *Mothers and Sons, Fathers and Daughters. The Byzantine Family of Michael Psellos*, oprac. and trans. tenże, with contributions by D. Jenkins, S. Papaioannou, South Bend

ki Teodoty⁹, która rozpoznała w nim ponadprzeciętne zdolności, odebrał gruntowne wykształcenie¹⁰, co umożliwiło mu różniejszą karierę w państwowej administracji¹¹. Na dworze pojawił się w 1042 roku, kiedy za Michała V Kalafaty (1041–1042)¹² uzyskał stanowisko sekretarza sądu dworskiego (ὑπογραμματεύς)¹³. Największe znaczenie uzyskał jednak za panowania Konstantyna IX Monomacha (1042–1055)¹⁴, wówczas bowiem został osobistym sekretarzem i doradcą cesarza¹⁵. Psellos nie omieszkał opisać swego dojścia do tak wysokiej pozycji:

ἔμοι δὲ καὶ πρὸ τοῦ τελείου καρποῦ, ἡ ἄνθη τὸ μέλλον προεμαντεύετο. καὶ ὁ μὲν βασιλεὺς οὐπω ἐγνώκει· ἡ δὲ περὶ ἐκείνον δορυφορία ξύμπασά με ἦδει· καὶ ἄλλος ἄλλο τι τῶν ἐμῶν διηρήθιμε τῷ βασιλεῖ προστιθέντες, ὅτι μοι καὶ χάρις διατρέπει τοῖς χεῖλεσιν. [...] ἐπιμαρτύρεται γοῦν ἐμοί, ὅτι μοι ἡ γλῶττα, κὰν ταῖς ἀπλαῖς διήνθισται προφοραῖς· καὶ οὐδὲν ἐπιτηδεουμένων, φυσικαὶ τινες ἐκέϊθεν ἡδύτητες ἀποστάζουσιν. [...] καὶ ἡ πρόδρομος χάρις τῆς γλώττης, προτέλεια ἐκείνω· καὶ περιρραντήρια, τῶν ἐμῶν ἀδύτων ἐγένετο. καὶ εἰρήκειν μὲν εἰσιῶν τὴν πρώτην, οὕτε στωμύλον (τι)· οὕτε κομψόν. ἀλλ' ἐγὼ μὲν τὸ γένος κατέλεγον· καὶ οἷαις ἐχρησάμην περὶ τοὺς λόγους παρασκευαῖς· ὁ δὲ, ὡς περὶ οἱ θεοφορούμενοι ἀδήλωσ τῷς ἄλλοις ἐνθου-σιῶσιν, οὕτω δὴ κάκεινω, αἰτίαν οὐκ εἶχεν (ἡ) ἡδονή· καὶ μικροῦ με δεῖν κατεφίλησεν. οὕτω μου τῆς γλώττης εὐθύς ἀπηώρητο. τοῖς μὲν οὖν ἄλλοις, καιρὸν εἶχε καὶ μέτρον ἢ πρὸς αὐτὸν εἴσοδος· ἐμοὶ δὲ καὶ αἰ τῆς καρδίας αὐτῷ πύλαι ἀνεπετάννυτο· καὶ κατὰ βραχὺ προϊόντι, ξύμπαντα ἐπεδείκνυτο¹⁶.

2006, „Michael Psellos in Translation”, s. 3–16; K. Domaradzki, *Kariera polityczna Michała Psellośa na dworze bizantyńskim w XI wieku*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica”, t. 80: 2005, s. 117–138; *Historia Bizancjum*, red. W. Ceran, s. 117–138; N.G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, London–Cambridge, MA 1996, s. 156–166; O. Jurewicz, *Przedmowa*, [w:] M. Psellos, *Kronika...*, s. V–XIII.

⁹ Na temat rodziny M. Psellośa zob. A. Kaldellis, *General Introduction*, [w:] *Mothers and Sons...*, s. 10–16. Cennym źródłem na ten temat jest Psellosa *encomium* na cześć matki, zob. M. Psellos, *Encomium of his Mother*, trans. A. Kaldellis, [w:] *Mothers and Sons...*, s. 51–110; tenże, *The Encomium of his Mother*, trans. J. Walker, „Advances in the History of Rhetoric”, t. 8: 2005, s. 239–313. Zob. interesujące analizy tej mowy: Ch. Angelidi, *The Writing of Dreams. A Note on Psellos' Funeral Oration for his Mother*, [w:] *Reading Michael Psellos*, s. 153–166; J. Walker, *These Things I Have Not Betrayed. Michael Psellos' Encomium of his Mother as a Defense of Rhetoric*, „Rhetorica. A Journal of the History of Rhetoric”, t. 22: 2004, nr 1, s. 49–101.

¹⁰ Zob. M. Psellos, *Encomium of his Mother*, s. 5–6.

¹¹ Zob. J.-C. Riedinger, *Quatre étapes...*, s. 30–59.

¹² Zob. M. Salamon, *Michał V Kalafata*, [w:] *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, s. 344–345.

¹³ Na temat wcześniejszego etapu dworskiej kariery Psellośa zob. F. Lauritzen, *Psellos' Early Career at Court. A Secretis and Protoasecretis (1034–1042)*, „Византийский Временник”, t. 68: 2009, s. 135–142.

¹⁴ Zob. M. Salamon, *Konstantyn IX Monomach*, [w:] *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, s. 276–277.

¹⁵ A. Kaldellis, *A Brief. Revised Biography...*, s. 4

¹⁶ *Chronographia* 6.44–46. „Od mojej wczesnej młodości, zanim owoc nie był dojrzały, kwiat zwiastował przyszłość. Cesarz jeszcze mnie nie znał, znało mnie natomiast całe jego otoczenie. Każdy opowiedział cesarzowi o jakiejś mojej zalecie, dodając, że również wdzięk gości na moich ustach. [...] Cesarz nieraz powtarzał, że mój język pokrywa się kwiatami, nawet gdy mówię prostymi słowami bez żadnego przygotowania, i że płyną z niego naturalne słodycze. [...] To było pierwsze, co mi umożliwiło dostęp do cesarza, a wdzięk płynący z mego języka, zanim jeszcze otworzyłem usta, był dla niego wstępną uroczystością i kropielnicą przy wejściu do najgłębszego przybytku mego geniuszu. Kiedy wszedłem, zacząłem mówić ani płynnie, ani kwieciste. Opowiedziałem mu o swojej rodzinie i jak przygotowałem się do opanowania literatury. On — jak i jego otoczenie — jak gdyby ogarnięty boskim natchnieniem wpadł w zachwyt bez granic,

Powodzenie zaczął tracić około 1054 roku, gdy został oskarżony o pogaństwo¹⁷ (przede wszystkim ze względu na swe zainteresowanie filozofią neoplatoniską¹⁸) i uprawianie astrologii¹⁹. Pod koniec 1054 roku zdecydował się na wycofanie do klasztoru na górze Olimp w Bitynii, gdzie już przebywał jego przyjaciel Jan Ksifilinos (późniejszy patriarcha Konstantynopola). Złożył tam śluby zakonne i przybrał imię Michała. Pobyt Psellosa wśród mnichów nie trwał długo, ponieważ w roku 1056 bez wahania powrócił na dwór, zawezwany przez cesarzową Teodorę (1042 i 1055–1056)²⁰. Był tam jednak otoczony przez nieżyczliwe mu osoby²¹. Mimo to za panowania kolejnych cesarzy udało mu się jeszcze uzyskać istotne urzędy, gdy zaś tron objął Michał VII Dukas (1071–1078)²² — uczeń Psellosa — wydawało się, iż odzyska swe dawne znaczenie. Ten jednak zdecydował się usunąć swego dawnego nauczyciela i wychowawcę z dworu. Po roku 1075 nie ma już pewnych wzmianek dotyczących Psellosa, stąd też uznaje się, iż umarł około 1076²³.

Psellosowi jest przypisywanych ponad 1000 tekstów (z czego 515 to listy) — zachowały się one w około 765 manuskryptach (1/3 pochodzi z XII–XIV w.)²⁴. Ze względu na dużą liczbę dzieł, które dotyczyły między innymi: retoryki, filozofii, teologii, historii, prawa, geografii, matematyki, rolnictwa, medycyny, wojskowości i astronomii, niegdyś uznano, iż pod tym nazwiskiem musiało działać trzech lub czterech różnych autorów (następnie zredukowanych do dwóch, jednego z początku wieku IX, drugiego zaś z XI). Obecnie jednak powszechnie przyjmuje się, iż jest to *œuvre* jednej osoby²⁵.

zanim się inni spozrozegli, i niewiele brakowało, by mnie uściskał; od razu uległ czarowi mojej elokwencji. Dla innych dostęp do cesarza był ściśle ustalony i ograniczony, dla mnie jednak bramy jego serca stały szerszym otworem. Powoli idąc naprzód, doszedłem do tego, że zwierzał mi się ze wszystkich tajemnic”.

¹⁷ Zob. M. Jaworska-Woloszyn, *Michała Psellosa własna i Platona obrona*, „Filo-Sofija”, t. 15: 2005, nr 28, s. 181–191; F. Lauritzen, *Psellos and Plotinos*, „Byzantinische Zeitschrift”, t. 107: 2014, nr 2, s. 711–724.

¹⁸ Na temat poglądów filozoficznych Psellosa zob. B. Tatakis, *Filozofia bizantyńska*, przekł. S. Tokariew, przekład skorygował i opatrzył. posłowiem M.A. Wesoły, Kraków 2012, s. 143–174.

¹⁹ O. Jurewicz, *Przedmowa...*, s. IX. Zob. *Chronographia* 6.213 (a 10) – 215 (a 12). Na temat podejrzanego stosunku do filozofii w Bizancjum zob. A. Kaldellis, *Byzantine Philosophy inside and out. Orthodoxy and Dissidence in Counterpoint*, [w:] *The Many Faces of Byzantine Philosophy*, oprac. B. Bydén, K. Ierodiakonou, Athens 2012, „Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens”, 4.1, s. 129–151.

²⁰ Zob. M. Salamon, *Teodora*, [w:] *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, s. 461–462.

²¹ A. Kaldellis, *A Brief, Revised Biography...*, s. 6–7.

²² Zob. M. Salamon, *Michał VII Dukas*, [w:] *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, s. 345–346.

²³ D.R. Reinsch, *Einleitung*, [w:] *Michaelis Pselli chronographia...*, s. XV–XVI. Rok śmierci Psellosa jest przedmiotem kontrowersji, na ten temat zob. M. Jeffreys, *Psellos in 1078*, „Byzantinische Zeitschrift”, t. 107: 2014, nr 1, s. 77–96; A. Kaldellis, *The Date of Psellos’ Death, Once Again. Psellos Was not the Michael of Nicomedia Mentioned by Attaleiates*, „Byzantinische Zeitschrift”, t. 104: 2011, nr 2, s. 651–664; A. Karpozilos, *When did Michael Psellus Die? The Evidence of the Dioptira*, „Byzantinische Zeitschrift”, t. 96: 2004, nr 2, s. 671–677; O. Jurewicz, *Przedmowa...*, s. XIII.

²⁴ S. Papaioannou, *Michael Psellos...*, s. 250.

²⁵ O. Jurewicz, *Historia literatury bizantyńskiej. Zarys*, wyd. 2 popr., Wrocław 2007, s. 178–179.

Psellos działał też na polu poezji, choć akurat ten aspekt jego twórczości nie należy do najlepiej przebadanych. W jakimś stopniu wynika to z faktu, iż dotąd nie ustalono pełnej listy jego utworów poetyckich. Leendert Gerrit Westerink, autor wydania krytycznego poezji Psellosa²⁶, wskazał 37 utworów jako dzieła autentyczne, a 55 za *pseudo-Pseliana*. Mimo to badacze nie uznają tych ustaleń za wiążące, wskazując, iż niektóre atrybucje wydają się trudne do potwierdzenia. Wątpliwości nie budzi za to uznanie Psellosa — obok Krzysztofa z Mityleny i Jana Mauropusa²⁷ — za jednego z trzech najważniejszych poetów bizantyńskich XI wieku²⁸. Część poematów Psellosa ma charakter dydaktyczny (w tym 9 obszernych dotyczy egzegezy biblijnej, gramatyki, retoryki, prawa, medycyny, teologii i historii kościelnej) i jest napisanych (poza jednym, medycznym) tzw. wierszem politycznym (στίχος πολιτικός), czyli 15-zgłoskowym wierszem trocheiczno-jambicznym ze średniówką po ósmej sylabie oraz stałych akcentach na szóstej (lub ósmej) i przedostatniej zgłosce²⁹. Poza tym napisał on *Epitafium na Marię Sklerajnę*³⁰, konkubinę cesarza Konstantyna IX Monomacha, kilka utworów dworskich i hymnograficznych oraz (być może) kilka epigramatów, a także dwa poematy satyryczne³¹.

Jeden ze wspomnianych utworów satyrycznych — Τοῦ Ψελλοῦ πρὸς τὸν Σαββαίτην — stanowi przedmiot analizy w niniejszym studium. Psellosa *Inwektywę na mnicha Sabbaitę* wprowadził do obiegu naukowego Leo Sternbach, publikując ją w 1903 roku³². O swym odkryciu poinformował jednak nieco wcześniej — podczas posiedzenia Akademii Umiejętności w Krakowie 7 lipca 1902 roku³³. Sternbach zrekonstruował poemat na podstawie trzech rękopisów. Były to: Codex Laurentianus Plut. 72 n. 26 (fols. 82r–83r), Codex Palatinus gr. 386 (fols. 119v–120v) i Vat. Codex Urbinas gr. 141 (fols. 76r–77v), z których ten pierwszy — mimo ubytku w postaci 70 wersów — reprezentuje najlepszą tradycję rękopiśmienną³⁴. Do swojego artykułu dołączył zrekonstruowany przez siebie tekst (o objętości 321 wersów) opatrzony apa-

²⁶ Zob. M. Psellus, *Poemata*, oprac. L.G. Westerink, Stuttgart–Leipzig 1992, „Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana”.

²⁷ Zob. O. Jurewicz, *Historia literatury bizantyńskiej...*, s. 190–191; tenże, *Jan Mauropus*, [w:] *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, s. 235.

²⁸ F. Bernard, *Writing and Reading Byzantine Secular Poetry, 1025–1081*, Oxford 2014, „Oxford Studies in Byzantium”, s. 23–25.

²⁹ Zob. M. Borowska, *Polityczny wiersz*, [w:] *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, s. 405.

³⁰ Zob. M. Psellos, *Epitafium na Sklerajnę*, przekł. L. Sternbach, „Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU”, t. 14: 1891, s. 375–392.

³¹ F. Bernard, *Writing and Reading Byzantine...*, s. 24.

³² Zob. L. Sternbach, *Ein Schmähdgedicht des Michael Psellos*, „Wiener Studien. Zeitschrift für klassische Philologie”, R. 25: 1903, z. 1, s. 10–39.

³³ Zob. L. Sternbach, *Michaëlis Pselli carmen ineditum in monachum Sabbaitam*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. 7: 1902, nr 7, s. 3–4.

³⁴ L. Sternbach, *Ein Schmähdgedicht...*, s. 10–11.

ratem krytycznym³⁵. Od tamtego czasu ukazały się kolejne dwa wydania krytyczne poematu Psellosa³⁶. Ponadto jego część (wersy od 84 do 127; z wydania z 1936 roku) została przedrukowana w drugim tomie zbioru *Poeti bizantini* pod redakcją Raffaelli Cantarelli i opatrzona tłumaczeniem na język włoski³⁷ — na podstawie tego wydania powstał też przekład na język polski, autorstwa Alicji Szastyńskiej-Siemion³⁸ (nie istnieje jednak żadne pełne tłumaczenie).

Stan badań dotyczących *Inwektywy na mnicha Sabbaitę* prezentuje się dość skromnie. Z pewnością nie bez znaczenia dla takiego stanu rzeczy pozostaje fakt, iż utwór ten nie przynosi szczególnie znaczących informacji na temat samego Psellosa czy XI-wiecznego dworu bizantyńskiego. Już pierwszy wydawca tekstu, Sternbach, stwierdził, że: „nowy poemat o tyle jest ważnym, że w szacie poetyckiej zawiera cały repertuar przezwisk”³⁹. Mimo to badacze zwrócili uwagę na problemy dotyczące genezy dzieła, jego czasu powstania oraz identyfikacji tytułowego mnicha.

Sternbach wskazał, iż utwór musiał powstać w okresie rządów Konstantyna IX Monomacha (1042–1055), czyli jeszcze przed wstąpieniem Psellosa do klasztoru, ponieważ autor zarzuca mnichowi, iż obraża cesarza — rządzącego jak Dawid — oraz patriarchę przez tego władcę wyniesionego do godności. Na tej podstawie badacz wykluczył cesarzową Teodorę (1042 i 1055–1056) oraz jej następcę, Michała VI Stratiotyka (1056–1057)⁴⁰, który nie powołał nowego patriarchy (od 25 marca 1043 do 2 listopada 1058 urząd ten pełnił Michał Cerulariusz⁴¹). Powołując się zaś na list Psellosa do Jana Mauropusa, w którym autor *Kroniki* utyskuje na Sabbaitę, odrzucił także możliwość powstania utworu w okresie późniejszym (po panowaniu Michała VI), gdyż zwykle się uważa, iż Mauropus zmarł jeszcze za Konstantyna IX. Za kolejną przesłankę przemawiającą za datowaniem na okres około 1053–1054 Sternbach uznał także zawartą we wspomnianym liście prośbę o wsparcie dla Elpidosa (narzeczonego przybranej córki Psellosa), który już w 1056 roku popadł w niełaskę, ponieważ Psellos wytoczył mu proces. Ponadto rozstrzygnął, iż epigram (στίχοι Ἰακωβου πινός μοναχοῦ ἀπὸ τῆς μονῆς τοῦ Συγκέλλου κατὰ τοῦ Ψελλοῦ) poprzedzający w rękopisie Urbina gr. 141 inwektywę na Sabbaitę, łączy się z innym poematem, wyśmiewającym mnicha Jakuba

³⁵ Tamże, s. 14–39.

³⁶ Zob. *Michaelis Pselli scripta minora. Orationes et dissertationes*, oprac. E. Kurtz, F. Drexl, t. 1, Milano 1936, „Orbis Romanus. Bibliotheca di Testi Medievali”, 21, s. 220–231; M. Psellus, *Poemata*, 21, s. 259–269.

³⁷ Zob. M. Psello, *Invettiva contro un monaco Sabbaita*, [w:] *Poeti bizantini*, introd., trad. e commento, R. Cantarella, a cura di F. Conca, t. 1, Milano 1992, „Biblioteca Universale Rizzoli”, s. 726–729.

³⁸ Zob. M. Psellos, *Przeciw mnichowi z klasztoru św. Saby w Jerozolimie*, przekł. A. Szastyńska-Siemion, [w:] *Muza chrześcijańska. Poezja grecka od II do XV wieku*, wstęp, wyb., red. M. Starowieyski, Kraków 2014, „Ojcowie Żywi”, t. 19, s. 321–322.

³⁹ L. Sternbach, *Michaëlis Pselli carmen...*, s. 4.

⁴⁰ Zob. M. Salamon, *Michał VI Stratiotyk*, [w:] *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, s. 345.

⁴¹ Zob. W. Ceran, *Michał Cerulariusz*, [w:] tamże, s. 347–348.

z klasztoru na górze Olimp w Bitynii⁴². Stąd też Τοῦ Ψελλοῦ πρὸς τὸν Σαββαίτην nie było poetycką odpowiedzią na zarzuty Jakuba, lecz osobnym dziełem z własnym adresatem⁴³.

Z kolei Leendert Gerrit Westerink, wydawca *Poematów* uznał, iż Sabbaita najpierw był mnichem w klasztorze świętego Saby w Jerozolimie (stąd jego przydomek), a następnie przeszedł na górę Olimp, by pełnić funkcję *ptochotrophosa* (opiekuna biednych — według aluzji Psellosa czynił ich jeszcze bardziej ubogimi⁴⁴). Tam też miał zetknąć się z Psellosem. Według tego badacza epigram z manuskryptu Urbinas gr. 141 jest autorstwa Sabbaity, który wyszydził krótki pobyt Psellosa w klasztorze⁴⁵ („Ὀλυμπον οὐκ ἦνεγκας, οὐδὲ κἄν χρόνον / οὐ παρήσαν αἱ θεαὶ σου, Ζεῦ πάτερ”)⁴⁶. Inwektywę zaś datuje na rok 1059, kiedy 2 lutego nowym patriarchą został Konstantyn Lichudes, wybrany przez Izaaka I Komnena (1057–1059)⁴⁷, któremu Psellos zawdzięczał nowe funkcje na dworze⁴⁸. Takie datowanie przyjęto także w *Prosopography of the Byzantine World*⁴⁹.

Najnowszym i jak dotąd najobszerniejszym głosem w dyskusji jest wypowiedź Florisa Bernarda⁵⁰. Badacz wskazał, iż epigram wyśmiewający Psellosa, ze względu na aluzje do kobiet, być może odnosi do samej cesarzowej Teodory, na której polecenie wrócił on do Konstantynopola⁵¹. Stwierdził także — powołując się na list Psellosa do metropolity Amazji, w którym prosił o protekcję dla swego ucznia⁵² — iż mnich zwany Sabbaitą był zawziętym i ważnym wrogiem autora *Kroniki*⁵³. Ponadto Bernard zinterpretował inwektywę w kategoriach poetyckiego agonu, w którym Psellos starał

⁴² Utwór ten jest w literaturze przywoływany znacznie częściej niż inwektywa na Sabbaitę, ponieważ stanowi pierwszą znaną parodię kościelnego kanonu. Psellos wyśmiał w nim mnicha Jakuba jako żarłoka i opilca. Zob. A. Lingas, *A Satirical Canon by Michael Psellos* [online], 2010, s. 9, dostęp 24 września 2016, dostępny: <http://www.doaks.org/research/byzantine/scholarly-activities/byzantine-theatron/doaks_byz_of_mice_and_muses_2010_07_29_text.pdf>.

⁴³ L. Sternbach, *Ein Schmähgedicht...*, s. 11–13.

⁴⁴ Zob. M. Psellus, *Poemata*, 21.29–30, 304.

⁴⁵ Na temat opuszczenia klasztoru przez Psellosa i jego opinii na temat mnichów zob. A. Kaldellis, *The Argument of Psellos' „Chronographia”*, Leiden–Boston–Köln 1999, „Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters”, 68, s. 80–89.

⁴⁶ M. Psellus, *Poemata*, 21, s. 259. „Nie wytrzymałeś Olimpu ni przez chwilę — nie było tam bowiem twych bogiń, ojcze Zeusie” — przekł. M.G.

⁴⁷ Zob. M. Salamon, *Izaak I Komnen*, [w:] *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, s. 225.

⁴⁸ M. Psellus, *Poemata*, 21, s. 258–259.

⁴⁹ Zob. *Prosopography of the Byzantine World* [dalej: *PBW*]: *Monk from St Saba (Jerusalem) satirised Psellos (& others): Psellos replied with Oratoria Minora 21* [online], dostęp 24 września 2016, dostępny: <<http://db.pbw.kcl.ac.uk/jsp/narrativeunit.jsp?NarrativeUnitID=22388#107822>>.

⁵⁰ Zob. F. Bernard, *Writing and Reading Byzantine...*, s. 280–290.

⁵¹ Na temat kontaktów Psellosa z kobietami na dworze cesarskim zob. F. Lauritzen, *A Courtier in the Women's Quarters. The Rise and Fall of Psellos*, „Byzantion”, t. 77: 2007, s. 251–266.

⁵² Zob. *PBW: krites of Armeniakon M XI* [online], dostęp 24 września 2016, dostępny: <<http://db.pbw.kcl.ac.uk/jsp/index.jsp>>.

⁵³ F. Bernard, *Writing and Reading Byzantine...*, s. 280–282.

się wykazać swą intelektualną wyższość oraz lepsze wykształcenie⁵⁴. Sabbaitie zarzucił bowiem brak odpowiedniej edukacji oraz złe posługiwanie się środkami artystycznymi (w. 160–170)⁵⁵. Wypomniał mu również, iż swe umiejętności wykorzystuje jedynie do krzywdzenia innych oraz że nie zna filozofii. Badacz zauważył również, iż poemat w pełni realizujący zasady retorycznego sporu stanowi intelektualną grę, w której nie brakuje elementów humorystycznych oraz ironii⁵⁶.

Obecnie utwór Τοῦ Ψελλοῦ πρὸς τὸν Σαββαίτην jest raczej wiązany z monastycznym etapem w życiu Psellosa i datowany na około 1059 rok. Cenniejszy jednak wydaje się zwrot ku analizie literaturoznawczej samego tekstu, pozwalający osadzić go w kontekście bizantyńskiej poezji oraz retoryki.

Psellos, bezlitośnie piętnując swego przeciwnika, posłużył się szerokim zakresem wyzwisk. Nierzadko też korzystał z form w wołaczu, przydając określeniom dodatkowej ekspresji. Niekiedy, dla uzyskania szczególnych efektów oraz aluzji, tworzył również neologizmy. Część inwektywy to odniesienia do zwierząt — zarówno zupełnie zwyczajnych, znanych z codzienności, jak i mitologicznych (w tym także potworów łączących cechy ludzkie i zwierzęce). Warto poddać je analizie, aby dostrzec, iż autor w utworze przede wszystkim wyzyskał możliwości, jakie daje *sermo vulgaris*, w efekcie czego powstał poemat, będący potokiem obelg oraz zniewag, ale także popisem zdolności poetyckich. Psellos nadto w swej inwektywie w pełni zrealizował założenia gatunkowe jambu (do kwestii tej zresztą nawiązał w wersie 317, w którym stwierdził, iż dzięki swym jambom wyśmiał Sabbaitę), czyli utworu satyrycznego, pełnego szyderstw, a także wulgaryzmów, niekiedy również obscenicznych⁵⁷.

W inwektywie mnich Sabbaita został porównany do takich zwierząt oraz potworów mitologicznych o cechach zwierzęcych, jak żmija (a także, bardziej ogólnie, wąż), pies, świnia, Cerber, Gorgona, Tyfon, robak (toczący ciała zmarłych), mól, szarańcza, osioł, smok, Erynia, Telchin oraz wilk. Większość z wymienionych stworzeń przywołuje

⁵⁴ Na temat ideału formacji intelektualnej w XI wieku w Bizancjum zob. tenże, „*Asteiotes*” and the Ideal of the Urbane Intellectual in the Byzantine Eleventh Century, „Frühmittelalterliche Studien”, t. 47: 2014, z. 1, s. 129–142.

⁵⁵ Psellos zajmował się także krytyką literacką (szczególnie chętnie porównywał między sobą styl twórców pogańskich oraz chrześcijańskich) zob. W. Hörandner, *Literary Criticism in 11th-Century Byzantium: Views of Michael Psellos on John Chrysostom's Style*, „International Journal of the Classical Tradition”, t. 2: 1996, nr 3, s. 336–344.

⁵⁶ F. Bernard, *Writing and Reading Byzantine...*, s. 285–290. Zob. także tenże, *Humor in Byzantine Letters of the Tenth to Twelfth Centuries. Some Preliminary Remarks*, „Dumbarton Oaks Papers”, t. 69: 2015, s. 179–195. Jedną z podstawowych umiejętności retora było tworzenie nagan (ῥόγος, *reprehensio, vituperatio*) i pochwał (ἐγκώμιον, *epanosis, laus, laudatio*). Takie teksty pisał również Psellos, zob. *Michaelis Pselli oratoria minora*, oprac. A.R. Littlewood, Leipzig 1985, „Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana”, 6–17; s. 19–65. Sam również wypowiedział się na temat pisania takich form, zob. *Chronographia*, 6.25–26.

⁵⁷ Zob. *Liryka starożytnej Grecji*, oprac. J. Danielewicz, Warszawa–Poznań 1996, s. 52–55; G. Agosti, *Late Antique Iambics and „Iambicé Idéa”*, [w:] *Iambic Ideas: Essays on a Poetic Tradition from Archaic Greece to the Late Roman Empire*, oprac. A. Cavarzere, A. Aloni, A. Barchiesi, Lanham 2001, s. 219–255.

jednoznacznie złe konotacje. Wszystkie natomiast — nawet te, które mogły wzbudzać pozytywne skojarzenia — przywołane zostały w kontekście zdecydowanie obelżywym.

Żmija (ἔχιδνα) pojawia się już w pierwszym wersie (tuż obok Szatana)⁵⁸. Z jednej strony reprezentuje ona gatunek jadowitego węża, z drugiej zaś ἔχιδνα to także imię mitycznego potwora, o którym Hezjod w swej *Theogonii* napisał:

Ona [Kalliroe, córka Okeanos; — dop. M.G.] też inny zrodziła stwór niepokonany, ogromny, / niepodobny ni ludziom, ni śmiertelnym bogom, / w grocie wydrążonej — boską gwałtowną Echidnę, / w pół bystrooką dziewczynę młodą, o pięknych policzkach, / w pół ogromnego węża, wielkiego i potężnego, / w cętki, okrutnego — w głębinach ziemi przeświętej. / Tam to ma ona grotę pod wydrążoną skałą, / z dała od nieśmiertelnych bogów i ludzi śmiertelnych, / tam to jej dali bogowie mieszkać w przesławnym domostwie. / W kraju Arimów [lokalizowany w różnych miejscach, zwykle w znaczeniu „na końcu świata”; — dop. M.G.] pod ziemią kryć musi się straszna Echidna, / nieśmiertelna dziewczyna, co nigdy się nie zestarzeje⁵⁹.

Negatywną charakterystykę żmii przedstawia także *Fizjolog*:

Fizjolog powiedział o żmii, że samiec ma twarz mężczyzny, a samica kobiety. Powyżej pępka mają postać człowieka, ogon zaś — krokodyla. Samica nie ma otworu w łonie, ale tylko jakby dziurkę igielną. A zatem samiec, zapładniając samicę, wydziela nasienie do jej gardzieli. Kiedy ona połknie nasienie, odrywa samcowi genitalia i on natychmiast umiera. Gdy potomstwo podrośnie, przegryza brzuch matki i w ten sposób wydostaje się na zewnątrz, jest więc zarazem ojcobójcą i matkobójcą. Dobrze więc Jan przyrównał faryzeuszów do żmii. Jak bowiem żmija zabija ojca i matkę, tak oni zabili swoich duchownych ojców, czyli proroków, oraz Pana naszego, Jezusa Chrystusa, i Kościół⁶⁰.

Żmija miała także ukąsić w palec świętego Pawła podczas jego pobytu na Malcie. Za karę została wrzucona do ognia⁶¹. Określenie mnicha mianem żmii było więc jednoznacznie obelgą. Tym bardziej, gdy zważyć, iż jako mityczny potwór była w połowie kobietą. Psellos zaś w innych miejscach nie poskąpił aluzji do zniewieściałości swego przeciwnika⁶². Z kolei wąż (ὄφις)⁶³ mógł być przykładem roztropności⁶⁴, w tym przypadku jednak autor z pewnością nawiązał do przewrotnej i podłej natury tych zwierząt (polska tłumaczka oddała tę frazę jako: „żmijowa natura”⁶⁵): „Ὁ δὲ ὄφις ἦν φρονιμώτατος

⁵⁸ M. Psellus, *Poemata*, 21.1.

⁵⁹ Hezjod, *Narodziny bogów (Theogonia)*, [w:] tenże, *Narodziny bogów (Theogonia), Prace i dni, Tarcza*, przekł., wstęp i przyp. J. Łanowski, Warszawa 1999, „Biblioteka Antyczna”, s. 40, w. 295–305.

⁶⁰ *Fizjolog*, przekł., wstępem i przypisami opatrz. K. Jażdżewska, Warszawa 2003, „Biblioteka Antyczna”, I 10.2–3, s. 32–33.

⁶¹ Dz 28, 1–6. Zob. także C. Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, oprac. Gy. Moravcsik, przekł. R.J.H. Jenkins, Washington 1967, „Corpus Fontium Historiae Byzantinae”, 1, 36.16–19.

⁶² Zob. M. Psellus, *Poemata*, 21.97 i 99 (Psellos nazywa tam mnicha zniewieściałym hermafrodytą oraz eunuchem).

⁶³ Zob. tamże, 21.127

⁶⁴ Zob. *Fizjolog*, I 11, s. 33–34.

⁶⁵ M. Psellos, *Przeciw mnichowi*, s. 322.

πάντων τῶν θηρίων τῶν ἐπὶ τῆς γῆς” (Rdz 3, 1)⁶⁶. Ostrzeżenie przed wężem zawarto także w Księdze Mądrości Syracha: „ὡς ἀπὸ προσώπου ὄφραως φεῦγε ἀπὸ ἀμαρτίας ἕαν γὰρ προσέλθης, δῆξεται σε ὀδόντες λέοντος οἱ ὀδόντες αὐτῆς ἀναιροῦντες ψυχὰς ἀνθρώπων” (Syr 21, 2)⁶⁷.

U Psellosa pies (κύων) nie pojawił się jako przysłowiowy najlepszy przyjaciel człowieka, lecz jako pospolita zniewaga⁶⁸. Takimi obelgami posługiwali się już bohaterowie *Iliady*, jak na przykład Achilles, gdy zwrócił się do Hektora:

μή με κύων γούνων γουνάζεο μή δὲ τοκήων: / αἶ γάρ πως αὐτὸν με μένος καὶ θυμὸς ἀνήη / ὦμ’ ἀποταμνόμενον κρέα ἐδμεναι, οἷα ἔοργας, / ὡς οὐκ ἔσθ’ ὅς σῆς γε κύνας κεφαλῆς ἀπαλάκκοι, / [...] ἀλλὰ κύνες τε καὶ οἰωνοὶ κατὰ πάντα δάσσονται⁶⁹.

Psy również przez Bizantyńczyków były postrzegane zasadniczo jako zwierzęta godne pogardy i nieczyste⁷⁰. W *Chrystusie cierpiącym*⁷¹ do psów została porównana zgraja Żydów, domagająca się od Piłata śmierci Jezusa: „To właśnie On stał, smutny i milczący, / a tamci wokół niego jak psy chciwe / krwi, wciąż biegali i szczekali głośno”⁷². W Drugim Liście świętego Piotra fałszywi prorocy zostali porównani, do psów powracających do tego, co wcześniej zwróciły, ponieważ, mimo iż poznali Chrystusa, to jednak powrócili do starych błędów⁷³. Odniesienie to jest tym ciekawsze, gdy zauważyć, że Psellos zarzuca mnichowi także bycie fałszywym retorem, który mówi same głupstwa, szkodzące, a nawet uśmiercające⁷⁴. W przywołanym Drugim Liście świętego Piotra owych fałszywych proroków, którzy nie odwrócili się od zła, przyrównano nie tylko do psów, ale także do świń, które po umyciu znowu zanurzyły się w błocie. Autor inwektywy zaś stwierdził, iż jego oponent ma naturę ubłoconej świni (χοιρώδης φύσις)⁷⁵. Określenie kogoś mianem świni miało charakter niezbyt wyszukanego wyzwiska, gdyż zwierzęta te uchodziły za bezmyślne i często przynoszące szkody (jak na przykład trawienie zasianych pól). Z kolei ich zamiłowanie do błota niekiedy wiązano ze skłonnością

⁶⁶ „Wąż był najprzebieglejszy ze wszystkich zwierząt na ziemi” — przekł. M.G.

⁶⁷ „Jak od oblicza węża uciekaj od grzechów: jeśli bowiem podejdziesz, ugryzie cię: zęby jego to zęby lwa, ponieważ chwytają ludzkie życia” — przekł. M.G.

⁶⁸ M. Psellus, *Poemata*, 21.19, 26, 127

⁶⁹ *Homeri opera*, recognoverunt breviqve adnotatione critica instruxerunt D.B. Monro, Th.W. Allen, t. 2(5), *Iliadis libros XIII–XXIV*, Oxford 1920, 22.345–354. „Psie, ty mi moich rodziców ani mych kolan nie tykaj! Dusza wzburzona i gniewna mnie skłania, aby w kawały Ciebie porąbać i żywcem zreć za to, coś mi uczyni! Już nikt z żyjących od głowy twej głodnych psów nie odpędzi [...] Ale psy głodne i sępy do szczętu ciebie rozszarpia”. Homer, *Iliada*, przekł. K. Jeżewska, wyb. oprac., wstęp i koment. J. Łanowski, wyd. 12 zmien., Wrocław 1972, BN II 17, 22.345–354. Warto zauważyć, iż za to w *Odysei* pojawia się jak najbardziej pozytywny przykład psa, wiernego Odyszeuszowi Argosa, który czekał na powrót swego pana.

⁷⁰ A. Kotłowska, *Zwierzęta w kulturze literackiej Bizantyńczyków* — Αναβλέψατε εἰς τὰ πετεινά..., Poznań 2013, „UAM Seria Historyczna”, 224, s. 111–113.

⁷¹ Zob. M. Borowska, *Chrystus cierpiący*, [w:] *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, s. 121–122.

⁷² Grzegorz z Nazjanzu, *Chrystus cierpiący*, przekł., wstęp i przyp. R.R. Chodkowski, Lublin 2013, „Źródła i Monografie”, 404, w. 388–390.

⁷³ Zob. 2 P 2, 17–22; Prz 26, 11.

⁷⁴ Zob. M. Psellus, *Poemata*, 21.84–93, 171.

⁷⁵ Tamże, 21.87.

do rozwiązłości⁷⁶. Psellos zaś i taką słabość zarzucił Sabbaicie⁷⁷ („O ciało rozpustne grzeszące w ukryciu / Wstrętny miłośniku tajemnych rozkoszy”)⁷⁸. Również w Biblii nie brakuje negatywnych wzmianek dotyczących świń, na przykład w Księdze Przysłów kobietę piękną a głupią zrównano ze swinią ze złotym pierścieniem w zębach⁷⁹.

Określenie mianem mola (κάμη — słowo to oznacza przede wszystkim gaśienicę), jak i robaka (βροῦχος / βροῦκος — także larwa szarańczy), to rzucenie kolejnych niezbyt wysublimowanych obelg⁸⁰. Odnoszą się one do żarłocznych owadów, które niszczyły tkaniny⁸¹ oraz toczyły zwłoki⁸². Warto jednak zauważyć, iż Κάμη to także mityczna potwora, swego rodzaju smoczyca, związana z Tartarem. Miała za zadanie strzec cyklopów i sturękich. Była połączeniem kobiety oraz węża i skorpionia (miała także skrzydła). Zabił ją Zeus, aby uwolnić cyklopów, których potrzebował do walki z Kronosem⁸³. Szarańcza (ἀκρίς) to również niezwykle niszczycielski owad — atak szarańczy stanowił jedną z dziesięciu plag egipskich⁸⁴, wymieniono je także w Księdze Apokalipsy — wypuszczone na wolność miały szkodzić ludziom, gdyż wyposażono je w jad, jaki mają skorpiony⁸⁵. Jak szarańcza pożerała doszczętnie plony, tak mnich psuł umysły swych słuchaczy⁸⁶.

Sabbaita został nazwany także ryczącym osłem (βαρυβρέμων ὄνε)⁸⁷. W *Fizjologu* zwierzę to (wraz z małpą) uznano za samego diabła⁸⁸ — Psellos również w ten sposób określił swego przeciwnika⁸⁹. W jednej z greckich bajek zaś opisano historię pewnego osła, który dzięki przebraniu wywoływał popłoch u innych zwierząt:

Osioł odziany w lwią skórę krążył, strasząc bezrozumne zwierzęta. Zobaczywszy lisa, próbował i jego przerazić. Ten jednak, ponieważ zdarzyło mu się usłyszeć przedtem, jaki głos wydaje, rzekł do osła: „Niech ci będzie wiadome, że i ja bym się przestraszył, gdybym cię nie usłyszał ryczącego”⁹⁰.

⁷⁶ A. Kotłowska, *Zwierzęta w kulturze...*, s. 148–151.

⁷⁷ M. Psellos, *Poemata*, 21.91–92.

⁷⁸ M. Psellos, *Przeciw mnichowi*, s. 321.

⁷⁹ Zob. Prz 11, 22.

⁸⁰ Wydaje się, iż polska tłumaczka przekładając ten passus dobrze oddała sens oryginału, w którym wspomniane zostały larwa żerująca na martwych ciałach (21.114) oraz owad o wyjątkowo niszczycielskich właściwościach, z czym szczególnie kojarzy się mól.

⁸¹ Zob. Iz 51, 8; Iz 50, 9. Mole uważano także za przewrotne i porównywano je z kobietami (zob. Syr 42, 13).

⁸² Robak to także symbol najniższej pozycji (zob. Ps 21, 7).

⁸³ P. Grimal, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, przekł. M. Bronarska i in., Wrocław 2008 (1 wyd. Paris 1951), s. 177. Zob. Nonnos, *Dionysiaca*, t. 2 (books XVI–XXXV), with an Engl. przekł. W.H.D. Rouse, introd. and notes by H.J. Rose, notes on text criticism by L.R. Lind, London–Cambridge, MA 1956, „The Loeb Library”, 354, 18.237–263.

⁸⁴ Zob. Wj 10, 1–20.

⁸⁵ Zob. Ap 9, 1–21.

⁸⁶ M. Psellos, *Poemata*, 21.115.

⁸⁷ Tamże, 21.116.

⁸⁸ Zob. *Fizjolog*, I 45, s. 67.

⁸⁹ M. Psellos, *Poemata*, 21.1.

⁹⁰ Ezop i inni, *Wielka księga bajek greckich*, przekł., wstęp i koment. M. Wojciechowski, Kraków 2006, s. 101.

Podobnie i mnich starał się zaprezentować jako doskonały retor, Psellos jednak łatwo go przejrzał i bez litości wytknął mu, iż chętnie oczernia innych, choć sam nie potrafił zrobić niczego dobrego i jedynie rani swą mową⁹¹.

Wilk (λύκος) to kolejne zwierzę o złej sławie. Autor poematu uczynił aluzję do wilka w owczej skórze, który tylko się przebiera, ale nigdy nie zmienia swej natury⁹². W ten sposób nazwał Chrystus fałszywych proroków, którzy podstępnie przywodzą ludzi do zguby: „Προσέχετε ἀπὸ τῶν ψευδοπροφητῶν, οἵτινες ἔρχονται πρὸς ὑμᾶς ἐν ἐνδύμασιν προβάτων, ἔσωθεν δὲ εἰσὶν λύκοι ἄρπαγες” (Mt 7, 15)⁹³. Ze względu na grozę, jaką budziło to zwierzę, znano zaklęcia, które miały przed nim chronić:

Przez palców ośmioro / Przez dłoni dwoje, / Przez laskę Mojżeszową, / Przez grzywę rumaka Sergiuszowego, / Przez włócznię smoczą świętego Jerzego, / Przez wiarę mocną świętego Grzegorza, / Przez twoje najświętsze mleko, Matko Boża — / Pochwyć go! / Spętaj go! / Ślepią wykol mu! / Język do gardzieli obróć mu! / Mocy swojej niech zbędzie. / Przez Chrystusa Pana naszego, / Niech obróci się zło wszelakie przeciw zwierzowi lutemu!⁹⁴.

Psellos także uważał Sabbaitę za groźnego: „χέεις δὲ γλῶτταν ἔμπλεων βλασφημίας” („Ty wywalasz swój język pełen przekleństw”)⁹⁵.

Do niewybrednego języka mnicha autor inwektywy odniósł się również nieco dalej, nazywając go pstrokatym smokiem zionącym przekleństwami („δράκον δαφρινὲ ῥηγιῶν βλασφημίων”)⁹⁶. Warto zauważyć, iż w literaturze bizantyńskiej smok (δράκων) funkcjonował jako bliżej niesprecyzowane zwykłe zwierzę (zwykle kojarzone z wężem lub jaszczurką). Szkodził wprawdzie ludziom, ale nie miał nadzwyczajnych zdolności. Znany z północnych mitologii obraz smoka o skrzydłach i zionącego ogniem w Bizancjum był nieobecny⁹⁷. Hermiasz Sozomen (druga połowa V wieku)⁹⁸ przekazał następującą historię o pewnym smoku:

Otóż pojawił się smok czy też jakiś inny okaz z rodzaju zwierząt pełzających, który zabijał swym tchnieniem przechodniów, nim go jeszcze dojrzeć byli w stanie. Obrął sobie bowiem kryjówkę w jamie przy gościńcu. Tam więc przybywszy Arsacjusz zmówił modlitwę, i oto potwór samorzutnie wypełzał z jaskini, po czym dwukrotnie uderzywszy łbem o ziemię sam pozbawił się życia⁹⁹.

⁹¹ M. Psellus, *Poemata*, 21.35–83.

⁹² Tamże, 21.302–303.

⁹³ „Uważajcie na fałszywych proroków, którzy przychodzą do was w owczej skórze, a w rzeczywistości są drapieżnymi wilkami” — przekł. M.G.

⁹⁴ *Anonimowe zaklęcie przeciw wilkowi*, przekł. W. Dąbrowski, [w:] *Muza chrześcijańskiego Wschodu*, redakcja i oprac. M. Starowiejski, Kraków 2008, s. 159.

⁹⁵ M. Psellus, *Poemata*, 21.28.

⁹⁶ Tamże, 21.125.

⁹⁷ A. Kotłowska, *Zwierzęta w kulturze...*, s. 194–196.

⁹⁸ H. Cichocka, *Sozomen Hermiasz*, [w:] *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, s. 440–441.

⁹⁹ H. Sozomen, *Historia Kościoła*, przekł. S. Kazikowski, wstęp Z. Zieliński, Warszawa 1980, 4.16, s. 241.

Szkodzący stwór uległ sile modlitwy, tak że święty nie musiał sięgać po przemoc. Psellos, nie zaprzestając swych aluzji do zniewieściałości Sabbaity, nazwał go także smoczyką (δράκαινα)¹⁰⁰. Sugestie o takim charakterze kryją także wszystkie określenia odnoszące się do mitologicznych potworów płci żeńskiej. Stąd też mnich zyskał miano Eryni starej baby (γραῦς Ἐρινύς)¹⁰¹. Erynie (Ἐρινύς) — ostatecznie określono ich liczbę na trzy: Alekto, Tyzyfone, Megajra — należały do najstarszych greckich bóstw. Właściwie uosabiały pierwotne siły i nie uznawały władzy młodszych bogów. Ich rolą było karanie za zbrodnie naruszające społeczny ład¹⁰². W odniesieniu do Sabbaity ma to wydźwięk ironiczny, ponieważ mimo braku kompetencji chętnie oceniał i karał inne osoby, także lepsze od siebie¹⁰³. Opis ich wyglądu podał między innymi Ajschylos:

Atoli / przed nim [Orestesem — dop. M.G.], przed owym mężem — jakaś niepojęta, / dziwna gromada niewiast... W krzesłach się rozsiadły / i śpią [...] Te skrzydeł / nie mają, lecz, jak tamte [Harpie — dop. M.G.], czarne są, ohydne... / Z ust chrapiących okropny bije oddech, z oczu / ciecz sączy się straszliwa, krople płyną krwawe... / A szaty — że się ani w boży dom nie godzi / wstępować w nich, ni progi przekraczać człowiecze¹⁰⁴.

Równie przerażający wygląd przypisywano Gorgonie (Γοργών)¹⁰⁵ — Psellos i to miano przydał swemu przeciwnikowi¹⁰⁶ — miała ona bowiem mieć głowę otoczoną wężami. Pokonał ją Perseusz:

I wszędzie po polach i drogach widziałem wkoło ludzi i zwierzęta, które na widok Meduzy zmieniły się w skały. Sam także ujrzałem straszne oblicze Meduzy, ale odbite w lśniącej miedzi mojej tarczy. Gdy sen głęboki ogarnął węża i ją samą, odciąłem głowę. Z krwi Meduzy narodził się skrzydlaty Pegaz wraz z bratem [Chryzaorem — dop. M.G.]. [...] Niegdyś była [Meduza — dop. M.G.] tak piękna, że wielu się o nią starało. Najpiękniejsze zaś miała włosy. Ktoś mi to opowiadał, kto widział. Lecz podobno bóg morza zgwałcił ją w świątyni Minerwy. Córka Jowisza odwróciła się i twarz czystą za tarczą ukryła. Lecz nie puściła tego płazem, włosy Gorgony zmieniła w ohydne węża. Dotąd jeszcze na postrach osłupiałych wrogów na odwrocie tarczy bogini umieszcza węża, które sama przemieniła¹⁰⁷.

Interesującą wzmiankę o Gorgonie podaje także *Fizjolog* z redakcji bizantyńskiej:

Gorgona ma postać nierządnicy. Włosy na jej głowie podobne są do wężów, ona sama zaś wygląda jak śmierć. Bawi się i śmieje jedynie wówczas, gdy odczuwa pożądanie. Mieszka w górach Zachodu. Kiedy nastanie dzień, w którym czuje pożądanie, zaczyna nawoływać lwa i inne istoty żywe — od człowieka po czworonoga, ptaka i węża — mówiąc: „Chodźcie do mnie i uczynicie zadość cielesnemu pragnieniu!”

¹⁰⁰ M. Psellus, *Poemata*, 21.177.

¹⁰¹ Tamże, 21.182.

¹⁰² P. Grimal, *Słownik mitologii...*, s. 90.

¹⁰³ M. Psellus, *Poemata*, 21.35–83.

¹⁰⁴ Ajschylos, *Eumenidy*, przekł. S. Srebrny, [w:] *Antologia tragedii greckiej*, wyb. i oprac. S. Stabryła, Kraków 1975, prolog 45–56.

¹⁰⁵ Były trzy Gorgony: Steno, Euryale i Meduza. Najślynniejsza była Meduza (w przeciwieństwie do swych siostr śmiertelna) i często określano ją mianem Gorgony.

¹⁰⁶ M. Psellus, *Poemata*, 21.109.

¹⁰⁷ Owidiusz, *Metamorfozy*, t. 1, przekł. A. Kamińska, oprac. S. Stabryła, Wrocław 2004, 4.779–803.

Przybywają wtedy te zwierzęta, które usłyszą jej głos, ale patrząc, natychmiast giną. Ona zna bowiem wszystkie języki żywych istot: ludzi i zwierząt. W jaki zatem sposób ujarzmią gorgonę zaklinacz? Posłuchaj. Zaklinacz dzięki astronomii zna dzień, w którym odczuwa ona pożądanie. Przybywa tam, gdzie mieszka gorgona, zaklinając ją z daleka. Gorgona od początku zaczyna wołać lwa i resztę zwierząt, kiedy zaś dochodzi do wypowiedzania słów w języku zaklinacza, on jej odpowiada: „Wykop sobie dziurę w miejscu wysoko położonym i włóż tam swą głowę, abym jej nie widział i nie zginął, a wtedy przyjdę i położę się z tobą”. Gorgona, usłyszawszy to, natychmiast tak czyni. Wtedy zaklinacz podchodzi, spoglądając za siebie, i odcina głowę gorgony, nie patrząc na nią, aby nie zginąć¹⁰⁸.

Charakterystyka Gorgony podana w *Fizjologu* koresponduje z zasugerowaną przez Psellosa lubieżnością mnicha¹⁰⁹. Porównał go także z budzącym odrazę Tyfonem (Τυφῶν)¹¹⁰, na pół człowiekiem i na pół zwierzęciem, synem Gai i Tartaru:

Ręce jego sposobne do czynów siły ogromnej, / nogi też nieznużone boga silnego; a z ramion / setka wyrasta głów węzowych smoka straszego / językami ciemnymi syczących; z jego oczu w tych straszliwych głowach, spod brwi, migotał blask ognia; / i gdy spojrzął, z głów wszystkich zaraz mu ogień wybuchał; / dźwięki się także z wszystkich straszliwych głów dobywały / w głos się niewyraźalny łączące¹¹¹.

Oczy tego potwora ciskały płomienie, Psellos zaś nazwał Sabbaitę Tyfonem ognistym¹¹² (Τυφῶν πυρρῶρε)¹¹³, co mogło stanowić aluzję do nienawistnego wzroku mnicha, krzywdzącego ludzi. Szkodliwe spojrzenia mieli mieć także Telchinowie (Τελχίνες) zamieszkujący Rodos¹¹⁴. Za jednego z Telchinów został uznany adresat inwektywy¹¹⁵. Posiadali oni nadzwyczajne zdolności oraz potrafili przyjmować dowolną postać. Zamiast nóg mieli rybnią płetwę (lub ciało węża), a oczami rzucali złe uroki. Ostatecznie jednak spotkała ich kara (zginęli lub zostali wtrąceni w morskie głębiny)¹¹⁶. Być może więc w ten sposób autor życzył Sabbaitcie marnego końca. Tak samo źle mógł skończyć podły Sabbaita.

Psellos uznał nadto, iż jego przeciwnik jest potworem gorszym od Cerbera (Κέρβερος)¹¹⁷, co nie było drobnym przytykiem, gdy zważyć, jak postrzegano tego mitycznego psa strzegącego Hadesu:

Olbrzymi Cerber szczekaniem z trzech gardeł / Wstrząsa tym krajem, waruje potworny / W norze naprzeciw brzegu [Styksu — dop. M.G.]. Wrózka [Sybilla — dop. M.G.] widząc, / Jak się zmijami kark jego najeżył, / Kęs mu nasenny rzuca¹¹⁸.

¹⁰⁸ *Fizjolog*, II 23.1–2, s. 75–76.

¹⁰⁹ Zob. M. Psellus, *Poemata*, 21.91–92 i 119.

¹¹⁰ Tamże, 21.111.

¹¹¹ Hezjod, *Narodziny bogów*, s. 53, w. 823–830.

¹¹² M. Psellos, *Przeciw mnichowi*, s. 322.

¹¹³ Tenże, *Poemata*, 21.111.

¹¹⁴ Zob. Owidiusz, *Metamorfozy*, t. 2, przekł. A. Kamieńska (VII–IX, w. 175), oprac. i przekł. S. Stabryła (IX, w. 176 – XV), 7.365–367.

¹¹⁵ M. Psellus, *Poemata*, 21.187.

¹¹⁶ P. Grimal, *Słownik mitologii...*, s. 338.

¹¹⁷ M. Psellus, *Poemata*, 21.106.

¹¹⁸ Publius Vergilius Maro, *Eneida*, przekł. i oprac. Z. Kubiak, Warszawa 1987, „Bibliotheca Mundi”, 6.417–420.

Cerber połakomił się na rzucony mu miodowy placek, przez który pograżył się we śnie. Eneasz mógł więc bezpiecznie przejść obok. Mnich także wzbudzał strach, ale jego bronią był język, którym potrafił dotkliwie ranić („ὦ γλῶσσα τὴν σφάπτουσαν εἰδῦῖα φράσιον”) ¹¹⁹. Autor nadto zasugerował, iż nie stronił on również od jedzenia ¹²⁰.

Tworząc 321-wersową inwektywę, Psellos dowiódł swych zdolności tak poetyckich, jak i retorycznych. Tekst ten daje wgląd w szeroki zasób obelg. Tu omówione zostały tylko te związane ze światem zwierzęcym. Oscylują one od wyzwisk zupełnie potocznych po zniewagi nieco subtelniejsze, odnoszące się do mitologii. Szczególnie interesującą cechą utworu Psellosa jest jego otwartość na interpretacje. Autor bowiem raczej zaprasza odbiorcę do intelektualnej gry, niż oferuje dzieło zamknięte i w pełni dopowiedziane. Jasno zostały określone granice gatunkowe — poemat jest inwektywą, więc wykorzystano charakterystyczne dla niej środki wyrazu, przede wszystkim dosadny i nierzadko wulgarny język. Stąd wszystkie określenia funkcjonują w jednoznacznie negatywnym kontekście — ich zadaniem było kompletnie zożydzić przeciwnika. Z drugiej strony jednak Psellos zostawił sporo miejsca dla aktywności czytelnika, który aby w pełni cieszyć się utworem — musi wychwycić aluzje oraz skorzystać z własnej wiedzy, by zauważyć ich ironię lub charakter humorystyczny. Można więc uznać, iż poemat ten ma strukturę warstwową, gdyż poprzestając na tej najbardziej powierzchownej pozostanie on zupełnie zrozumiały. Jawi się po prostu jako niewybredny atak na nielubianego przez autora mnicha. Gdy jednak przejść do warstw nieco bardziej ukrytych okaże się, iż wszystko zależy od przygotowania odbiorcy — im większą znajomością literatury dysponuje, tym subtelniejszą może otrzymać rozrywkę. Postulatem badawczym na przyszłość pozostaje dokładna analiza całego poematu oraz jego przekład na język polski. Choć nie dopełnia on znacząco naszej wiedzy o życiu autora, to z pewnością jest cenny w kontekście badań nad świecką poezją bizantyńską.

**„YOU MONSTER WILDER THAN CERBERUS IN HADES...
YOU DOG STINKING DISGUSTINGLY, YOU VIPER'S NATURE...”
ABOUT REFERENCES TO ANIMALS
IN MICHAEL PSELLOS' INVECTIVE ON MONK SABBAITAM**

Summary

Michael Psellus (1018–c. 1076) was a comprehensively educated Byzantine intellectual and politician. Now he is the best known as the author of *Chronicles* (Χρονολογία), but he wrote much more texts (for example about theology, rhetoric, philosophy, natural history, agriculture). One of the little-known works is his invective on monk Sabbaitam. It is not very long poem in which he used some references to animals — both domestic and mythological (for example: dog, viper, pig, dragon, Cerberus). Psellos chose insults which were based on pejorative animal appellatives. It is worth analyzing these abuses in the context of the Byzantine culture.

¹¹⁹ M. Psellus, *Poemata*, 21.171.

¹²⁰ Tamże, 21.90.

Słowa kluczowe: Michał Psellos, mnich Sabbaita, inwektywa, poezja bizantyńska
Keywords: Michael Psellos, monk Sabbaitam, invective, Byzantine poetry

BIBLIOGRAFIA

PODMIOTOWA

- Ajschylos, *Eumenidy*, przekł. S. Srebrny, [w:] *Antologia tragedii greckiej*, wyb. i oprac. S. Stabryła, Kraków 1975.
- Anonimowe zaklęcie przeciw wilkowi, przekł. W. Dąbrowski, [w:] *Muza chrześcijańskiego Wschodu*, red. i oprac. M. Starowieyski, Kraków 2008, s. 159.
- Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, oprac. Gy. Moravcsik, przekł. R.J.H. Jenkins, Washington 1967, „Corpus Fontium Historiae Byzantinae”, 1.
- Ezop i inni, Wielka księga bajek greckich*, przekł., wstęp i koment. M. Wojciechowski, Kraków 2006.
- Fizjolog*, przekł., wstęp i przyp. K. Jażdżewska, Warszawa 2003, „Biblioteka Antyczna”.
- Grzegorz z Nazjanzu, *Chrystus cierpiący*, przekł., wstęp i przypisy R.R. Chodkowski, Lublin 2013, „Źródła i Monografie”, 404.
- Hezjod, *Narodziny bogów (Theogonia)*, *Prace i dni, Tarcza*, przekł., wstęp i przypisy J. Łanowski, Warszawa 1999, „Biblioteka Antyczna”.
- Homer, *Iliada*, przekł. K. Jeżewska, wybór, wstęp i koment. J. Łanowski, Wrocław 1972, BN II 17.
- Michaelis Pselli chronographia*, Hrsg. D.R. Reinsch, Berlin–Boston 2014, „Millennium-Studien”, 51.
- Michaelis Pselli oratoria minora*, oprac. A.R. Littlewood, Leipzig 1985, „Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana”.
- Nonnos, *Dionysiaca*, t. 2 (books XVI–XXXV), z Engl. przekł. W.H.D. Rouse, wstęp. i przypisy H.J. Rose, krytyka tekstu L.R. Lind, London–Cambridge, MA 1956, „The Loeb Library”, 354.
- Owidiusz, *Metamorfozy*, t. 1–2, przekł. A. Kamińska, S. Stabryła, oprac. tenże, Wrocław 2004.
- Psellos M., *Encomium of his Mother*, trans. A. Kaldellis, [w:] *Mothers and Sons, Fathers and Daughters. The Byzantine Family of Michael Psellos*, oprac. i przekł. A. Kaldellis, with contributions by D. Jenkins, S. Papaioannou, South Bend 2006, „Michael Psellos in Translation”, s. 51–110.
- Psellos M., *Encomium of his Mother*, trans. J. Walker, „Advances in the History of Rhetoric”, t. 8: 2005, s. 239–313.
- Psellos M., *Epitafium na Sklerajnę*, przekł. L. Sternbach, „Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU”, t. 14: 1891, s. 375–392.
- Psellos M., *Kronika, czyli historia jednego stulecia Bizancjum (976–1077)*, przekł. i koment. O. Jurewicz, Wrocław 1985, „Biblioteka Przekładów z Literatury Antycznej”, 26.
- Psellos M., *Przeciw mnichowi z klasztoru św. Saby w Jerozolimie*, przekł. A. Szastyńska-Siemion, [w:] *Muza chrześcijańska. Poezja grecka od II do XV wieku*, wstęp, wyb., red. M. Starowieyski, Kraków 2014, „Ojcowie Żywi”, 19, s. 321–322.
- Psello M., *Imperatori di Bisanzio (Cronografia)*, wyd. 5, wstęp D. Del Corno, wyd. krytyczne pod red. S. Impellizzeri, koment. U. Criscuolo, przekł. S. Ronchey, t. 1, Roma–Milano 2005, „Scrittori Greci e Latini”.
- Psello M., *Imperatori di Bisanzio (Cronografia)*, wyd. 5, wyd. kryt. pod red. S. Impellizzeri, oprac. U. Criscuolo, przekł. S. Ronchey, t. 2, Roma–Milano 2005, „Scrittori Greci e Latini”.
- Psello M., *Invettiva contro un monaco Sabbaita*, [w:] *Poeti bizantini*, wstęp, przekł. i oprac., R. Cantarella, wyd. F. Conca, t. 1, Milano 1992, „Biblioteca Universale Rizzoli”, s. 726–729.
- Psellos M., *Poemata*, oprac. L.G. Westerink, Stuttgart–Leipzig 1992, „Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana”.
- Publius Vergilius Maro, *Eneida*, przekł. i oprac. Z. Kubiak, Warszawa 1987, „Bibliotheca Mundi”.
- Sozomen H., *Historia Kościoła*, przekł. S. Kazikowski, wstęp Z. Zieliński, Warszawa 1980.

PRZEDMIOTOWA

- Agosti G., *Late Antique Iambics and "Iambic Idea"*, [w:] *Iambic Ideas: Essays on a Poetic Tradition from Archaic Greece to the Late Roman Empire*, oprac. A. Cavarzere, A. Aloni, A. Barchiesi, Lanham 2001, s. 219–255.
- Angelidi Ch., *The Writing of Dreams. A Note on Psellos' Funeral Oration for his Mother*, [w:] *Reading Michael Psellos*, oprac. Ch. Barber, D. Jenkins, Leiden–Boston 2006, „The Medieval Mediterranean”, 61, s. 153–166.
- Bernard F., *"Asteiotes" and the Ideal of the Urbane Intellectual in the Byzantine Eleventh Century*, „Frühmittelalterliche Studien”, t. 47: 2014, z. 1, s. 129–142.
- Bernard F., *Humor in Byzantine Letters of the Tenth to Twelfth Centuries. Some Preliminary Remarks*, „Dumbarton Oaks Papers”, t. 69: 2015, s. 179–195.
- Bernard F., *Writing and Reading Byzantine Secular Poetry, 1025–1081*, Oxford 2014, „Oxford Studies in Byzantium”.
- Borowska M., *Chrystus cierpiący*, [w:] *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, red. O. Jurewicz, Warszawa 2002, s. 121–122.
- Borowska M., *Polityczny wiersz*, [w:] *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, red. O. Jurewicz, Warszawa 2002, s. 405.
- Ceran W., *Michał Cerulariusz*, [w:] *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, red. O. Jurewicz, Warszawa 2002, s. 347–348.
- Cichocka H., *Sozomen Hermiasz*, [w:] *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, red. O. Jurewicz, Warszawa 2002, s. 440–441.
- Liryka starożytnej Grecji*, oprac. J. Danielewicz, Warszawa–Poznań 1996.
- Domaradzki K., *Kariera polityczna Michała Pselloza na dworze bizantyńskim w XI wieku*, [w:] *Historia Bizancjum*, red. W. Ceran, Łódź 2005, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica”, 80, s. 117–138.
- Duffy J., *Dealing with the Psellos Corpus. From Allatius to Westerink and the Bibliotheca Teubnerana*, [w:] *Reading Michael Psellos*, oprac. Ch. Barber, D. Jenkins, Leiden–Boston 2006, „The Medieval Mediterranean”, 61, s. 1–12.
- Grimal P., *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, przekł. M. Bronarska i in., Wrocław–Warszawa–Kraków 2008.
- Homeri opera*, recognoverunt brevique adnotatione critica instruxerunt D.B. Monro, Th.W. Allen, t. 2(5), Iliadis libros XIII–XXIV, Oxford 1920.
- Hörandner W., *Literary Criticism in 11th-Century Byzantium: Views of Michael Psellos on John Chrysostom's Style*, „International Journal of the Classical Tradition”, t. 2: 1996, nr 3, s. 336–344.
- Jaworska-Wołoszyn M., *Michał Pselloz własna i Platona obrona*, „Filo-Sofija”, t. 15: 2005, nr 28, s. 181–191.
- Jeffreys M., *Psellos in 1078*, „Byzantinische Zeitschrift”, t. 107: 2014, nr 1, s. 77–96.
- The Letters of Psellos. Cultural Networks and Historical Realities*, oprac. M. Jeffreys, M.D. Lauxtermann, Oxford 2017, „Oxford Byzantine Studies”.
- Jurewicz O., *Historia literatury bizantyńskiej. Zarys*, wyd. 2 popr., Wrocław–Warszawa–Kraków 2007.
- Jurewicz O., *Jan Mauropus*, [w:] *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, red. O. Jurewicz, Warszawa 2002, s. 235.
- Jurewicz O., *Przedmowa*, [w:] *Michał Psellos, Kronika, czyli historia jednego stulecia Bizancjum (976–1077)*, przekł. i koment. O. Jurewicz, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985, „Biblioteka Przekładów z Literatury Antycznej”, 26, s. V–XXI.
- Kaldellis A., *The Argument of Psellos' "Chronographia"*, Leiden–Boston–Köln 1999, „Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters”, 68.
- Kaldellis A., *A Brief, Revised Biography of Michael Psellos*, [w:] *Psellos and Patriarchs. Letters and Funeral Orations for Keroullarios, Leichoudes, and Xiphilinos*, trans. A. Kaldellis, I. Polemis, South Bend 2015, „Michael Psellos in Translation”, s. 3–10.
- Kaldellis A., *Byzantine Philosophy inside and out. Orthodoxy and Dissidence in Counterpoint*, [w:] *The Many Faces of Byzantine Philosophy*, oprac. B. Bydén, K. Ierodiakonou, Athens 2012, „Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens”, 4.1, s. 129–151.

- Kaldellis A., *The Date of Psellos' Death, Once Again. Psellos Was not the Michael of Nicomedia Mentioned by Attaleiates*, „Byzantinische Zeitschrift”, t. 104: 2011, nr 2, s. 651–664.
- Kaldellis A., *General Introduction*, [w:] *Mothers and Sons, Fathers and Daughters. The Byzantine Family of Michael Psellos*, oprac. i przekł. A. Kaldellis, przy udziale D. Jenkins, S. Papaioannou, South Bend 2006, „Michael Psellos in Translation”, s. 3–28.
- Karpozilos A., *When did Michael Psellos Die? The Evidence of the Dioptra*, „Byzantinische Zeitschrift”, t. 96: 2004, nr 2, s. 671–677.
- Kotłowska A., *Zwierzęta w kulturze literackiej Bizantyńczyków — Αναβλέψατε εις τὰ πετεινά...*, Poznań 2013, „UAM Seria Historyczna”, 224.
- Lauritzen F., *A Courtier in the Women's Quarters. The Rise and Fall of Psellos*, „Byzantion”, t. 77: 2007, s. 251–266.
- Lauritzen F., *Michael Psellos Bibliography 2000–2014*, 2014, dostęp 24 września 2016, dostępny: <<http://www.fredericklauritzen.org/psellos26may14.pdf>>.
- Lauritzen F., *Psellos and Plotinos*, „Byzantinische Zeitschrift”, t. 107: 2014, nr 2, s. 711–724.
- Lauritzen F., *Psellos' Early Career at Court. A Secretis and Protoasecretis (1034–1042)*, „Византийский Временник”, t. 68: 2009, s. 135–142.
- Lingas A., *A Satirical Canon by Michael Psellos*, 2010, s. 9, dostęp 24 września 2016, dostępny: <http://www.doaks.org/research/byzantine/scholarly-activities/byzantine-theatron/doaks_byz_of_mice_and_muses_2010_07_29_text.pdf>.
- Moore P., *Iter Psellianum. A Detailed Listing of Manuscript Sources for All Works Attributed to Michael Psellos, Including a Comprehensive Bibliography*, Toronto 2005, „Subsidia Mediaevalia”, 26.
- Papaioannou S., *Fragile Literature. Byzantine Letter-Collections and the Case of Michael Psellos*, [w:] *La face cachée de la littérature byzantine, le texte en tant que message immédiat. Actes du colloque international, Paris, 5–6–7 juin 2008*, oprac. P. Odorico, Paris 2012, „Dossiers Byzantins”, 11, s. 289–328.
- Papaioannou S., *Michael Psellos. Rhetoric and Authorship in Byzantium*, Cambridge 2013.
- PBW: Monk from St Saba (Jerusalem) satirised Psellos (& others): Psellos replied with Oratoria Minora 21* [online], dostęp 24 września 2016, dostępny: <<http://db.pbw.kcl.ac.uk/jsp/narrativeunit.jsp?NarrativeUnitID=22388#107822>>.
- PBW: krites of Armeniakon M XI*, dostęp 24 września 2016, dostępny: <<http://db.pbw.kcl.ac.uk/jsp/index.jsp>>.
- Riedinger J.-C., *Quatre étapes de la vie de Michel Psellos* [online], „Revue des Études Byzantines”, t. 68: 2010, nr 1, s. 5–60.
- Salamon M., *Bazyli II*, [w:] *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, red. O. Jurewicz, Warszawa 2002, s. 69–71.
- Salamon M., *Izaak I Komnen*, [w:] tamże, s. 225.
- Salamon M., *Konstantyn IX Monomach*, [w:] tamże, s. 276–277.
- Salamon M., *Michał V Kalafata*, [w:] tamże, s. 344–345.
- Salamon M., *Michał VI Stratiotyky*, [w:] tamże, s. 345.
- Salamon M., *Michał VII Dukas*, [w:] tamże, s. 345–346.
- Salamon M., *Teodora*, [w:] tamże, s. 461–462.
- Sternbach L., *Ein Schmähgedicht des Michael Psellos*, „Wiener Studien. Zeitschrift für Klassische Philologie”, R. 25: 1903, z. 1, s. 10–39.
- Sternbach L., *Michaëlis Pselli carmen ineditum in monachum Sabbaitam*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. 7: 1902, nr 7, s. 3–4.
- Tatakis B., *Filozofia bizantyńska*, przekł. S. Tokariew, korekta i posł. M.A. Wesoły, Kraków 2012.
- Treadgold W., *The Middle Byzantine Historians*, New York–Basingstoke 2013.
- Walker J., *These Things I Have Not Betrayed. Michael Psellos' Encomium of his Mother as a Defense of Rhetoric*, „Rhetorica. A Journal of the History of Rhetoric”, t. 22: 2004, nr 1, s. 49–101.
- Wilson N.G., *Scholars of Byzantium*, London–Cambridge, MA 1996.